

ДИДАКТИЧНИЙ І ВИХОВНИЙ потенціал реценцій ЗМІ в щоденниках Олесея Гончара

Галич В. М.

УДК 821.161.2-94.09:070+929 Гончар

АКТУАЛЬНІСТЬ нашої розвідки безпосередньо пов'язана з кардинальними змінами, які відбулися в Україні після здобуття нею незалежності. Вони дали можливість багатогранно й поглиблено вивчати соціально-комунікативні процеси на національному ґрунті суспільних відносин, залучивши здобутки зарубіжних учених у галузі теорії та історії соціальних комунікацій. Новітній час дозволив надрукувати щоденникові записи багатьох українських письменників, значна частина яких незаслужено замовчувався. Тритомне видання «Щоденників» класика української літератури Олесея Гончара (2002 – 2004 рр.) привернуло увагу широкої громадськості.

Щоденник письменника як мобільний жанр мемуарної літератури, що відображає важливі громадсько-політичні процеси, які відбувалися в суспільному розвитку України, і відбиває погляди його автора на творчий процес, неодноразово ставав об'єктом наукових дос-

ліджень. Так, О. Галич на їх матеріалі вивчав теоретичні та історико-літературні засади щоденника як мемуарного жанру [3]; М. Степаненко зосередив увагу на відтворенні в нотатках митця літературного простору ХХ ст. у портретних замальовках найвидатніших українських письменників [9]. Автор цієї статті в попередніх дослідженнях багато місця відводить розкриттю публіцистичного змісту щоденникових записів митця [1; 2]. В аспекті соціальних комунікацій вони студіюються вперше.

У щоденникових записах письменника ми нарахували понад 300 згадок про вітчизняні та зарубіжні засоби масової комунікації, що визначило одну з оригінальних рис мемуаристики письменника. Це й спонукало до вивчення таких документальних свідчень, сповитих думкою й чуттям автора, поперше, як знаків журналістської, публіцистичної й громадської діяльності митця; по-друге, як літопису національної журналістики; по-третє, внеску письменника до теорії соціальних комунікацій через його реценції суспільних функцій журналістики, її визначну роль у формуванні масової свідомості та осмислення сфери ЗМІ як соціального інституту.

Цей благодатний, документально зафіксований матеріал може бути об'єктом дослідження соціологів, політологів, літературознавців, теоретиків масової та соціальної комунікації. Ми ж спробуємо науково прокоментувати його в аспекті потреб медіаосвіти.

Відгуки Олесея Гончара про засоби масової комунікації згруповані навколо проблем: засилля цензури в літературі та журналістиці, митець і влада, журналістика й держава, постаті в історії журналістики, жанри журналістики, типи ЗМІ. Вони можуть слугувати не лише засобом аргументації теоретичних доктрин у науці про журналістику, але й бути виразним ілюстративним матеріалом до таких тем університетського курсу «Вступ до спеціальності» («Основи журналістики»), як «Журналіст – суб'єкт масово-інформаційної діяльності», «Журналістика – галузь суспільно-політичної та масово-інформаційної діяльності», «Журналістика як інформаційний простір», «Свобода слова і журналістська діяльність», «Соціальна позиція журналіста» та ін., а також сформуванню площину поглибленого розуміння студентами й магістрантами основоположних питань курсу «Теорія та історія соціальних комунікацій»: «Соціальний простір і час», «Медіакомунікація», «Різновиди комунікаційних каналів», «Правда і брехня в комунікаційній діяльності», «Цензура як зброя комунікаційного насилля», «Соціально-комунікаційні права і свободи», «Мультимедійно-комунікаційна культура».

Актуальність нашої розвідки мотивована не лише широким залученням мемуарних свідчень Олесея Гончара про ЗМІ до викладання університетських навчальних дисциплін, а й демонстрацією його виховного потенціалу.

Універсум значущості щоденникових роздумів Олесея Гончара про засоби масової комунікації усвідомлюємо передусім через розуміння місця постаті Олесея Гончара в політичній історії України, чия рецепція журналістики в просторі соціального часу другої

половини ХХ ст., пропущена через свідомість автора художніх і публіцистичних творів, громадського й культурного діяча, достовірно й психологічно багатогранно відтворює суспільне поле мас-медій, увиразнює та метаріалізує константи його дискурсу.

У тематичному блоці інформації про ЗМІ в щоденнику Олесея Гончара чільне місце відведене коментарям свавільної та протиправної діяльності цензури, що стояла на захисті ідеології радянської держави. Ці відомості доцільно використати на заняттях згаданих курсів, де розглядають поняття про свободу слова й цензуру та з'ясовують тотальну цензуру як комунікативне насилля в радянську епоху. Вони становлять об'єкт нашої розвідки.

Олесь Гончар, літературно-художня та журналістська творчість якого відбулася в цю добу, рано почав розуміти те, що реальної свободи творчості в СРСР не було. Один із перших записів про цензуру, датований 1954 р., передає іронію молодого письменника щодо діяльності Головліту, в обов'язки якого входила заборона творів, що розкривають державні таємниці: «Главліт» під час війни. Пишете, Одеса – фортеця на Чорному морі? Це воєнна таємниця. Треба: Одеса на Н-ському морі!» [4, с. 166].

У цьому ж році згадується приїзд М. Шолохова до Києва та розмова з ним, коли російський письменник схвально відгукнувся саме про той фрагмент з роману «Прапорноносці», у якому розповідається про несподівану зустріч радянського солдата-телефоніста Маковея з румунським, що перебував на іншому боці воєнного протистояння. «Стояли й дивилися один на одного, як брати, забувши, що мусять один одного вбивати. Цю сцену мені ледь вдалось відстояти перед цензорами, її в деяких виданнях викреслювали за «паціфізм». А Шолохов з усього чомусь нагадав саме її. І написане мовби виросло в моїх очах» [4, с. 170], – зазначав О. Гончар.

У щоденниках письменника ми знайдемо

чимало прикладів того, як літературні редактори, які поєднували свою роботу з цензурською, свавільно втручалися до художніх творів, вилучали цілі фрагменти, що розкривають злочиння радянської влади, у яких, наприклад, у ранній, ще довоєнній повісті «Стокозове поле», розповідається *про голод* («...Я не можу думати про неї без болю. Бо знівечена вкрай – і редакторами, і на їхню вимогу самим автором. ... Коли (десь, мабуть, року 1936-го) я послав цю повість на відгук Панчеві, він відповів, що це найсильніша річ з усієї сучасної української літератури. Але ... друкувати, мовляв, ніхто не візьме. Бо голод. На матеріалі Сухой – вся трагедія 1933 року» [6, с. 63]) чи *про насильницьку колективізацію* в романі «Твоя зоря». У щоденниках є важливі відомості про те, як під натиском цензури були змінені назви творів: «Полігон» на «Тронка», «Дорога до Мадонни» на «Твоя зоря». У них ми також знаходимо пояснення, чому оповідання «Кресафт», «Двоє вночі», «Чорний Яр», у котрих засуджена партійно-бюрократична система, поглиблення прірви між владою й народом, не були опубліковані більше 20-ти років.

Олесь Гончар, роздумуючи над тим, що в СРСР ні письменник, ні журналіст не мали свободи думки, яка б стояла на сторожі інтересів народу, його духовних цінностей та легендарної історичної спадщини, розцінюючи дії авторів, які в умовах ідеологічного тиску мушили вдаватися до деформацій тексту, як насилля, використовує неологічний вислів «*активна несвобода*»: «Є таке поняття: *активна несвобода* (виділення – наше. – В. Г.). Пушкіну цензор щось забороняв, але Пушкіну не пропонували переробляти написане або співати комусь дифірамби (як нашому батькові вусатому)» [5, с. 33]. Хоча він і побудований на семантичній несумісності складників, проте психологічно точно відтворив драматичну, а, як засвідчує жертвне життя багатьох українських митців (В. Підмогильний, В. Поліщук, Г. Косинка, Є. Плужник, М. Хвильо-

вий, М. Яловий, М. Куліш, Л. Курбас, М. Зеров, М. Драй-Хмара, В. Стус та ін.), і трагічну ситуацію у сфері соціальної комунікації ХХ ст. Тож пропонуємо в курсі «Теорія та історія соціальних комунікацій» використовувати словосполучення «*активна несвобода*» як специфічний термін на позначення явищ підцензурної творчості та самоцензури.

Як і у сфері художньої літератури, у журналістиці теж були заборонені теми, зокрема ті, які декларували право українського народу на історичну пам'ять, оригінальну культуру, рідну мову.

«... Газетно-журнальна редакторська практика радянської епохи така багата прикладами «ідеологічної» правки текстів й «ідеологічного» цензурного контролю за вибором тем, фактажем, що потрібен не один том, аби перерахувати ті факти», – наголошував журналістикознавець В. Різун [7, с. 81 – 82].

У щоденнику Олесь Гончара ці факти перераховані, поінтерпретовані на засадах гуманізму й демократизму. На схилі віку, у 1993 р., письменник в одному із записів згадував, що незадовго до того, як «каховське море затопило Великий луг і козацьку Січ», він, ніби передчуваючи, що невдовзі мають зникнути й могила Івана Сірка в Капулівці, й січова церква в с. Покровському, й острів на річці Підпільній, звідки Калнишевському лягла дорога на Соловки, часто бував на Нікопольщині: «Був я тоді молодий, чому ж не взявся писати про руйнування Січі? Але для кого? Хто друкував би? Все це було в якійсь заціпенілості від недавніх терорів... Саме слово «козак» викликало насторогу...» [6, с. 493], – роздумує письменник.

Уся низка нотаток присвячена одіозній постаті в інформаційному просторі тоталітарної держави – Юрію Кондратюкові – батькові космонавтики, ім'я якого до 1980 р. забороняли згадувати в ЗМІ. «Сталін і Берія вважали, що фон Браун, винахідник ФАУ, ... є Кондратюк [5, с. 467]. За іншою легендою, під цим іменем приховувався де-

нікінський юнкер Шаргей [5, с. 567]. «...Його ім'я повишкрібали з моїх алтайських нарисів. А ця постать мене давно цікавить», – зазначає О. Гончар у записі від 24.06.1981 р. [5, с. 467]. Трагічна доля загадкового генія зародила в письменника бажання – написати роман. Проте «за день (та за ніч)» був написаний твір «Геній в обмотках», за словами письменника, це – «художня імпровізація на тему Юрія Кондратюка [5, с. 569], яка при проникливому погляді на співвідношення документального й домисленого матеріалу вкладається в канони жанру нарису.

«Активна несвобода» Олеся Гончара в роботі над підготовкою до видання збірки публіцистики «Письменницькі роздуми» (1980 р.) прокоментована письменником так: «Включив до збірника, звичайно, виступ на зборах Академії – слово на захист мови (української, ясна річ). І хоч у скороченім вигляді давав, але й так, виявляється, не можна: довелося зняти весь виступ» (запис від 6.04.1980) [5, с. 408].

«Літературная газета» надрукувала в сьогоднішньому номері інтерв'ю з приводу Пленуму ... Ішло швидко, зеленою вулицею, але в останню мить хтось таки підкоротив і випав «тип людини-перекотиполя», а також уточнення про ті отрутища – хімікомбінати на Поділлі в Черкасах» [6, с. 179], – читаємо в іншому записі.

Олесь Гончар досить емоційно коментує випадки втручання цензорів та редакторів до публіцистичних текстів, наприклад: 1. «Замовила була «ЛГ» новорічне слово, написав. Дзвонять, що сподобалось, виносять навіть на першу сторінку ... Був там образ «космічних далей»... Чимось було це для автора дороге. Одержую газету – нема цього, нема й закінчення, все понівечено, ще й напхано казенним фаршмаком в дусі «холодної війни»!.. Газетний бандитизм...» (запис від 30.12.76) [5, с. 289]; 2. „Літер[атурна] Укр[аїна]” дає звіт. Не впізнаю своїх слів! «Палії війни», «злочинні

дії» та всі інші лайки з часів «холодної війни» (дописані. – В. Г.). Йолопи дрімучі чи провокатори, літературні гангстери?» (запис від 25.11.77) [5, с. 325]; 3. «Була прикра й важка розмова з начальством: ...не дозволяють «Літературній Україні» давати в повному обсязі моє вступне слово на з'їзді. ... Розмова була така, що цілий день місця собі не знаходив... Але, здається, трохи таки допомгло. Подзвонили, що зроблять лише кілька купюр («правнуки погані» та ін.), а решту залишать» (запис від 09.06.1981) [6, с. 102]; 4. «Статтю про Пушкіна, яку «Правда» мені замовляла, сьогодні надруковано. Переполовинили, але дещо й зосталося» (запис від 31.01.87) [6, с. 131]; 5. «Телевізія передала відкриття мовного Товариства, але з мого вступного (слова. – В. Г.) випотрошили душу» (запис від 28.02.89) [6, с. 225].

Для Олеся Гончара боротьба за правдиве й вільне слово стало способом громадянського життя, типом суспільної поведінки. «...Куди не сягне думка, до чого не торкнеться, хоч краєчком, уже звідти, навстріч тобі сто редакторських та цензорських отруєних списів... Досі вистачало нервів, а зараз так і чуєш, як ось-ось забракне сил» [5, с. 498], – писав у щоденнику письменник.

Олесь Гончар, уважаючи цензуру згубним явищем для літератора, образно вкладав її в часові межі «від Іліади до сучасної літературної дияволяди, від Сократа» [6, с. 179] до Вельзевулів та сучасних геростратів, здатних загубити націю.

Класичний зразок відкритої боротьби Олеся Гончара із цензурою – це виступ 1967 р. на IV з'їзді письменників СРСР, де автор удався до прямої критики інституту духовного комунікативного насилля. Про це він згадує в щоденнику через 10 років у зв'язку з тим, що «У «Совет[ском] писателе» затримали книжку ... «О тех, кто дорог» (літ. статті, виступи). Ніяк не можна [писати] про тих людей невидимок з червоним олівцем (цензорів. – В. Г.), (що я про них говорив на з'їзді СП СРСР). У сте-

нограмі надруковано, в газетах це місце пройшло, з'їзд зустрів бурєю оплесків... Але це тоді. А сьогодні невидимка сильніший, він знову диктує» [5, с. 312]. І вже на схилі віку, у 1993 р., коли в незалежній Україні з'явилася надія на вільне слово, незашорену думку, Олесь Гончар знову в щоденникових записах згадує цей знаковий у його біографії виступ: «Було там одне місце про «человека-невидимку с цветным карандашом, крепко зажатою в руке...», тобто про Головліт, про цензуру. І звичайно ж, тому, що багатьом із тих, хто сидів у залі, ... цензура була в печінках, реакція залу виявилась бурхливою, для мене аж несподіваною» (запис від 26.12.93) [6, с. 501 – 502].

Письменник зазначає, що відчував ще за рік до появи «Собору», що йому такої сміливості не подарують: «Пригадають той кремлівський переполох. І – пригадали, та ще й як!» [6, с. 502]. Демократична «Литгазета», друкуючи виступ, «вишкребла» згадку про людей-невидимок. Лише завдяки зусиллям заступника редактора «Літературної України» Маргарити Малиновської виступ Олесь Гончара був опублікований в українському періодичному виданні повністю. Пам'ятаємо, що система згодом помстилася письменнику за цю промову та інші вияви свободи думки (за активної участі й цензури) у ганебних актах антисоборної кампанії.

Як бачимо, радянське тотальне цензурування було, за словами російського дослідника А. Соколова, справжнім «комунікативним насиллям» [8, с. 186], яке здійснювали шляхом свавільного втручання до тексту; вилучення фрагментів, дописуванням абзаців, заміною слів, заголовків. Якщо користуватися класифікаційними характеристиками, то продемонстровані в щоденнику соціально-комунікативні явища належать до заперечувальної цензури, проте для такого автора, як Олесь Гончар, який бережно ставився до слова, гармонізуючи його семантику із змістом твору, а численні варіанти його текстів – рукописні й машинописні – засвідчували, скільки тита-

нічних зусиль докладалося до реалізації задуму, вона (цензура) завжди була ще й караючою, оскільки з текстів «випотрошували душу» автора, відмовляли йому в оприлюдненні творів, що компрометували владу. Ми розуміємо: дух, душа, духовність – слова однорідні. Тож, упираючи комунікацію в координати суспільних відносин у соціальному просторі й часі (Радянський Союз, Україна, середина – кінець ХХ ст.), цензура призводила до деформації духовності українського народу.

Олесь Гончар, підсумовуючи своє життя в щоденникових записах останніх років, висловлює впевненість у тому, що народ, сповнений «хоч поки що й приглушеної – однак такої глибинно потужної духовної енергії», «не може ж зникнути, не зреалізувавши себе». На підтвердження своєї суспільної позиції, зокрема в оцінці своєї творчості та в ставленні до «комунікативного насилля», письменник наводить рядки Є. Маланюка:

*Мій ярий крик, мій біль тужавий,
Випалюючи ружу і гріх,
Ввійде у складники держави,
Як криця й камінь слів моїх* [6, с. 494].

Коментар обраних нами фрагментів із щоденника Олесь Гончара на заняттях із соціальних комунікацій спроектує її теорію в площину суспільної практики, посприє осмисленню діяльності найбільш майстерних комунікаторів ХХ ст. як сторінки національної історії.

Література

1. Галич В. М. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності : монографія / В. М. Галич. – К. : Наук. думка, 2004. – 816 с.
2. Галич В. М. Публіцистичність щоденникових записів Олесь Гончара воєнних літ / В. М. Галич // Наук. записки Ін-ту журналістики. – К., 2002. – Т. 6. – С. 95 – 106.
3. Галич О. А. У вимірах non fiction: щоденники українських письменників ХХ сто-

ліття / О. А. Галич. – Луганськ : Знання, 2008. – 200 с.

4. Гончар О. Т. Щоденники : 1943 – 1967 / упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В. Д. Гончар. – К. : Веселка, 2002. – Т. 1. – 455 с. : іл.

5. Гончар О. Т. Щоденники : 1968 – 1983 / упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В. Д. Гончар. – К. : Веселка, 2003. – Т. 2. – 607 с. : іл.

6. Гончар О. Т. Щоденники : 1984 – 1995 / упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В. Д. Гончар. – К. : Веселка, 2004. – Т. 3. – 606 с. : іл.

7. Різун В. В. Літературне редагування : підручник / В. В. Різун. – К. : Либідь, 1996. – 240 с.

8. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации : учеб. пособие / А. В. Соколов. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2002. – 461 с.

9. Степаненко М. І. Літературний простір «Щоденників» Олесея Гончара : монографія / М. І. Степаненко. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2010. – 528 с.

***

Галич В. М. Дидактичний і виховний потенціал рецепцій ЗМІ в щоденниках Олесея Гончара

Уперше розглянуто щоденники письменника в аспектах теорії та історії соціальних комунікацій і медіаосвіти. Об'єктом дослідження стали відомості про діяльність цензури в радянську добу, подані в щоденникових записках Олесея Гончара. Цензурування (свавільне втручання до тексту: вилучення фрагментів, дописування абзаців, заміна слів, заголовків) розцінено як комунікативне насилля. Доведено, що для митця цензура у сфері журналістської та літературної діяльності була не лише заперечувальною, а й караючою.

Ключові слова: соціальні комунікації, цензура, комунікативне насилля, щоденник, соціальний часопростір, свобода слова, письменник.

Галич В. Н. Дидактический и воспитательный потенциал рецепций СМИ в дневниках Олесея Гончара

В первый раз рассматриваются дневники писателя в аспектах теории и истории социальных коммуникаций и медиаобразования. Объектом исследования стали сведения о деятельности цензуры в советские годы, поданные в дневниковых записках Олесея Гончара. Цензурирование (своевольное вмешательство в текст: исключение фрагментов, дописывания абзацев, замена слов, заглавий) расценивается как коммуникативное насилие. Доказывается, что для художника цензура в сфере журналистской и литературной деятельности была не только отрицающей, но и карающей.

Ключевые слова: социальные коммуникации, цензура, коммуникативное насилие, дневник, социальное временное пространство, свобода слова, писатель.

Galych V. M. Didactic and Educational Potential of Mass Media Perceptions in Oles Gonchar's Dairies

For the first time the writer's dairies are analyzed in the aspects of theory and history of social communication and media education. The object of our research is information about censorship activity at Soviet times, that is given in Oles Gonchar's dairy notes. A censorship activity (self-willed interference to the text, exception of fragments, writing up paragraphs, replacement of words, titles (headlines) is considered as communicative violence. There are evidencies in the article that censorship in sphere of journalistic and literary activities was not only negative but also punished.

Key words: social communications, censorship, communicative violence, dairy, social time and space, free expression, writer.

Стаття надійшла до редакції 31.10.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.